

ירדן ומשבר המפרץ הפרסי:

המונים ירדנים מריעים לצדאם חוסיין. במדינות עניות כדוגמת ירדן נודעת לצדאם השפעה משלהבת

רקע, משמעויות וסיכום בינים

דן שיפטן

הוא שעורר אותן מתרדמה. כבר לפני כן הוציאה אותם האנתיפאדה ממצבן הלטאנטי והציבה אותן שוב בראש סדר היום של המשטר והחברה הישראלית; אלא שמרגע שהמשטר ניצב בפני אתגר קשה, המעמיד למבחן את זהותו ואת נאמנותו לאומה הערבית, נבחנות כל השאלות הספציפיות בפרספקטיווה של סוגיות היסוד הללו. המשטר אינו נבחן, אפוא, בעיקר לפי כושרו להתמודד עם כל אחד מן האתגרים הספציפיים הניצבים לפניו – כלכליים, פוליטיים וחברתיים: מה שעומד על הפרק אינו רק התפקוד של המשטר, אלא, במידה רבה, זכות קיומו. הוא נבחן באמת מידה מחמירה זו לא רק בקרב אויביו המושבעים, אלא גם בעיני חלק ניכר מאוד מאזרחיו. גם הם – הסובלים מן המצוקות המיידיות – בוחנים את המשטר לא רק לפי יכולתו למצוא להם מזון, אלא גם לפי יכולתו לעמוד בסטנדרטים לאומיים המקובלים גם מחוץ לתחומי הממלכה.

על פי אמת המידה הזו ניתן להצביע בתקופת שלטונו של המלך חוסין על רצף של עליות ומורדות במעמדה של ירדן בזירה הערבית, שממנו נגזר במידה רבה גם מעמדו של המשטר בביתו פנימה. שני נימוקים מצדיקים את בחינת השפל הנוכחי בפרספקטיווה של התמורות הללו, האחד אובייקטיבי והשני סובייקטיבי. האחד – הדבר מצביע על כושרם של המלך ומשטרו להתאושש גם ממצבים מופלגים בחומרתם, כאשר, לכאורה, נגזר גורלם לשבט; השני – המשטר שואב עידוד מהצלחותיו בתחום זה בעבר, בעוד אויביו ויריביו נזהרים שלא להניח שאין לו עוד תקומה, ובעלי בריתו נוטים לתת לו אשראי נוסף. לנימוק הסובייקטיבי, הפסיכופוליטי הזה, יש, כמובן, משקל לא מבוטל במאזן הכוחות האובייקטיבי.

המחצית השנייה של שנות החמישים, זמן קצר אחרי שחוסין הומלך, נראית, אפילו בפרספקטיבה שנוצרה בעשרות השנים האחרונות, כקשה ביותר בתולדותיו של המשטר. אחד המסרים של התנועה המשיחית הנאצית,

בעקבות המשבר במפרץ הפרסי התדרדרה ירדן לשפל חדש, לאחר כמה "שנים רזות" שפקדו את המשטר בעמאן. גם מדינות אחרות באזור נקלעו מדי פעם למצוקה חמורה, מה שמייחד את ירדן היא העובדה שבתודעתם של שכניה, של תושביה, ואף של המשטר עצמו, מתקשרת מצוקה חמורה עם ספקות מסוג חריג – לא רק בדבר כושרו של המשטר להתמודד עמה, אלא בדבר עצם שרידתה של המסגרת המדינית. פרספקטיווה זו של המצוקה – הספקות הלאטנטיים שהיא מעלה אל פני השטח בדבר שרידתה של ירדן – חשובה לא פחות ממרכיביה המוחשיים יותר של המצוקה עצמה – הכלכליים, הפוליטיים והאסטרטגיים. כדי להעריך את חשיבותו ומשמעותו של המשבר הנוכחי מבחינתה של ירדן, יש לטפל בשני היבטים הללו – גם כדי לאתר את מרכיביה של המצוקה, להזכיר את שורשיהם ההיסטוריים ולאפיין את גילוייהם הנוכחיים, וגם כדי לבחון את השלכותיו של המצב הנוכחי בפרספקטיווה הרחבה של קיום ירדן, המקובלת על המשטר ועל מתנגדיו, על תושבי המדינה, על שכניה, על בעלי בריתה הטבעיים ועל אויביה.

ירדן סובלת, מאז הוקמה כישות מדינית לפני כשבעים שנה, משתי בעיות סטרוקטוראליות: האחת – הציבור הפוליטי הערבי חושד במקימיה ובמנהיגה כי עשו יד אחת עם אויבי התנועה הלאומית לדיכוי שאיפותיהם של הערבים; השנייה – זיקתה ההדוקה של עבר-הירדן לפלסטין שבגדה המערבית של נהר הירדן, הביאה למתח מתמיד בין המשטר, שנשען בעיקר על אוכלוסיית הגדה המזרחית, לבין המרכיב הפלסטיני ההולך וגדל בתחומי הממלכה. שתי הבעיות הללו היו, ועודן, כרוכות זו בזו. הציבור הערבי בכלל, והציבור הפלסטיני משני עברי הנהר בפרט, חושדים במשטר הירדני, כי עשה יד אחת עם ישראל למימסוס הזהות הפלסטינית ולחיסול האתגר הפלסטיני לישראל. המשבר במפרץ לא יצר את הבעיות האלה, ואף לא

ברבאט נישלו את המלך ממעמדו כאפיטרופוס לריכוז החשוב ביותר של הפלסטינים, והציבו את אש"ף כנציג לגיטימי בלעדי של הפלסטינים באשר הם, במשתמע אף נציגים של כמחצית מאזרחי ירדן בגדה המזרחית. המשטר נחלץ מן המצוקה הזו בהדרגה, לאחר שנבלמה תנופת הצלחותיו המדיניות של אש"ף, ובמיוחד מאז הגיע לשבר במעמדו במלחמת לבנון ובעיקבותיה.

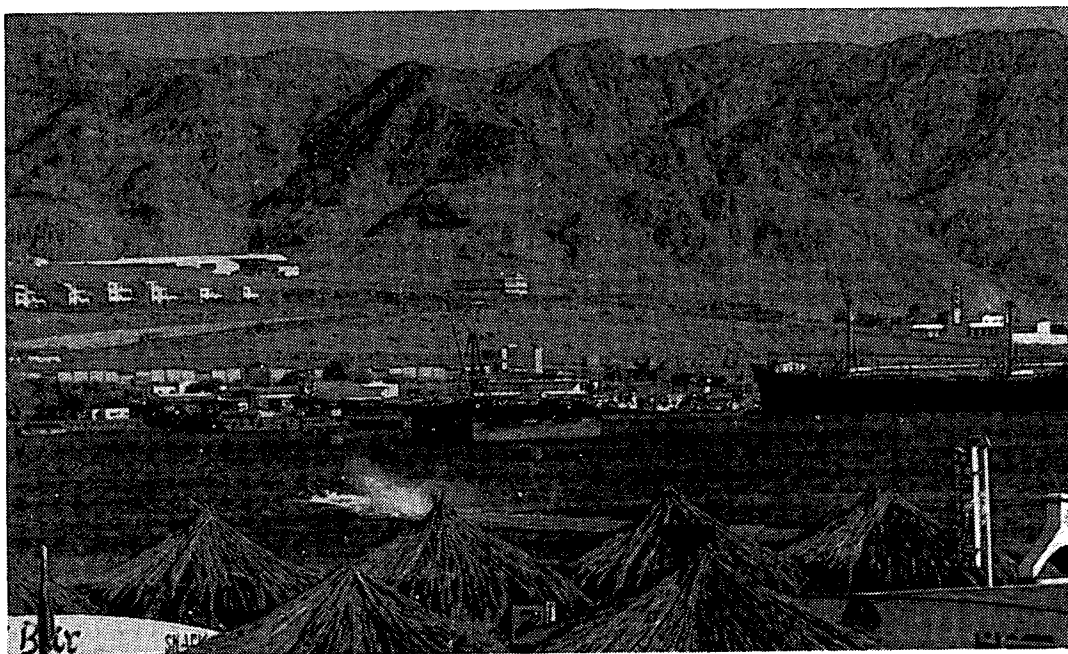
באמצע שנות השמונים – מסוף מלחמת לבנון ועד ראשית האנתיפאדה – נהנה המשטר בירדן מכמה "שנים טובות", שבהן שיקם את אחיזתו מבית וביסס את מעמדו בעולם הערבי. כפי שקרה לעיתים קרובות בעבר, היה מצבו של המשטר תמורת-מראה של מעמד אש"ף – כאשר ערפאת בנסיגה, כרוך הדבר כמעט תמיד בחיזוק מעמדו של המלך. ב-1983 דחפו המפולת בלבנון ורדיפותיה של סוריה את אש"ף לזרועותיה של מצרים ושיחקו לידיה של ירדן. מגמה זו הגיעה לשיא באמצע העשור, כאשר אש"ף נאלץ לתת לגיטימציה למעמדה המיוחד של ירדן בשאלה הפלסטינית ובדיון על גורלה של הגדה המערבית. באותן שנים הצליח המלך לתמרן בעולם הערבי באופן שהציב את ירדן במוקד המערכת, כגורם היחיד המקיים יחסים תקינים עם כל מרכיבי העיקריים של העולם הערבי.

בקשריו עם מדינות ערב הפעיל חוסין מגוון של שיקולים – החל מהקמת ציר מדיני עם בעלת בריתו הטבעית (מצרים), דרך קשרים שהגיעו בשלבים מסוימים למדרגה של ברית אסטרטגית עם אויב־בכוח (עיראק), ועד לפיוסו של אויב מסורתי, שניסה שנים לא רבות קודם לכן

שנקלטו בעוצמה רבה בציבור הפוליטי הערבי, היה שעבר זמנם של המשטרים הישנים והסדר הישן שנכוננו בשנות השלושים והארבעים. המשטרים ההאשמייים בעיראק ובירדן היו הבטוי המובהק ביותר של הסדר האנכרוניסטי הזה. על רקע חולשתו של המשטר בירדן ואימוץ המסר הנאצרי על-ידי הפלסטינים בממלכה, נקלע המשטר למצוקה, אולי הקשה בתולדותיו, ונחלץ ממנה בעור שיניו בעזרת מעורבות בריטית ישירה (1958). הוא התאושש ממנה בהדרגה רק בשנות השישים, כאשר הועם זהרה של המשיחיות הנאצרית.

לקראת סופו של אותו עשור, נקלע משטרו של המלך שוב לשפל חמור; הפעם דחקו אותו למצוקה מרכיבי השונים של התנועה הלאומית הפלסטינית, שהתגבשה במסגרת אש"ף. אלה הפכו את ירדן לבסיס הפעולה נגד ישראל וכרסמו בריבונותה, עד שאיימו לקעקע את המסגרת מעיקרה. רק כאשר עמד המשטר על סף התמוטטות ממש, וכמעט לא היה לו עוד מה להפסיד, התעשת המלך ונכנס לעימות עם אויביו; את המהלך השלים במיגורם של אויבים אלה, רק לאחר שהתנאים בעולם הערבי השתנו ללא הכר – עם הפסקת האש בתום מלחמת ההתשה, העימות המדיני בין מצריים לאש"ף, מותו של נאצר, כישלון הפלישה הסורית לירדן וההבנה האסטרטגית בין ישראל לארה"ב בשאלת הסיוע לירדן, מול מבקשי נפשו של המשטר.

ירדן שבה ונקלעה למצוקה באמצע שנות השבעים, לאחר מלחמת יום־הכיפורים, כאשר דרך כוכבו של אש"ף בזירה הבינערבית והבינלאומית. החלטות וועידת הפסגה

נמל עקבה: נקודת המוקד בהתרסה ההדדית האמריקנית-ירדנית

למוטט את המשטר בעמאן (סוריה), והעמדת פנים של שותפות עם הגרוע שבכל האויבים (אש"ף). הפסיפס הזה, חסר ההיגיון והעקביות לכאורה, שיקף תמורה מעניינת במעמדה של ירדן ובמדיניות רבתי שאימץ המלך באותה תקופה. חשוב להבין את האיגרארמא של האסטרטגיה המדינית הזו באמצע שנות השמונים, כדי להעריך נכונה את הבריאה עמיקתא אליה הידרדר המלך בסופו של אותו עשור, ובעצם הימים האלה – בראשית שנות התשעים. כל ימיו על הכס בעמאן – משנות החמישים ועד לעשור שחלף – נדחק המלך לדפנסיווה מתמדת, והיה אנוס לגייס את כל משאביו הפוליטיים הצנועים של ארצו ואת כל מרצו ואונו, כדי להגן על עצם קיומם של ממלכתו ומשטרו. בשנות השמונים הצליח, לראשונה, לאתר אצל כל אחד מן הגורמים העיקריים בעולם הערבי תחום שבו היה אותו גורם זקוק לשירותיה של ירדן. בשיטתיות החל לחפש ולהציע, כמיטב יכולתו, מענה לאותם צרכים – של מצרים, של סוריה, של עיראק ושל אש"ף – ולבסוף עלה בידו להציב עצמו בצומת שבו הצליח ליישב את כולם ולרתום את היחסים שפיתח עם מובארק, אסד, צאדם חוסין ואפילו ערפאת, לשירותיה של ירדן. לראשונה הצליח לצאת באופנסיווה מדינית, ובמהרה קטף את פירותיה. מצריים היתה זקוקה לחלוץ מבין המדינות הערביות הקשורות בסכסוך עם ישראל (להבדיל מקטר ואפילו מרוקו), שתיתן לגיטימציה מלאה, ולו גם בדיעבד, לאסטרטגיה המצרית בשאלת היחסים עם ישראל – האסטרטגיה שאימץ סאדאת והמשיך מובארק. חוסין

היה מלכתחילה חסיד של אסטרטגיה זו, למרות שנמנע ממנו להצטרף אליה ולמרות שהצטרף למקהלת מוקיעיה. במובן זה (ובמובנים רבים אחרים) מצרים של סאדאת ומובארק היא בעלת הברית הטבעית שלו. הוא לא התקשה, אם כן, לתת למצרים את הלגיטימציה שביקשה, ואף הפגין ביטחון עצמי יוצא דופן, כאשר חידש עמה את היחסים המלאים כחלוץ לפני המחנה הערבי (1984). עיראק של צאדם חוסין היתה מקרה שונה בתכלית. כאן לא מדובר בבעלת ברית טבעית, אלא באיום בכוח ובמשטר ראדיקלי ודורסני, המייצג את האנטייזם למה שהמלך היה רוצה לראות בעולם הערבי בכלל ובשכנותו המיידית בפרט. אלא שאמת המידה היתה, כאמור, לא טיבו של המשטר וקרבתו למאווייו של חוסין, אלא הזדקקותו של אותו משטר לשירותיה של ירדן ויכולתו של המלך לקשור אותו אליו באמצעות מענה מדיני או אסטרטגי לאותו צורך. עיראק היתה נתונה שמונה שנים ארוכות במלחמה עם איראן, שסיכנה את המשטר בבגדאד ולעיתים אף הרבה יותר מזה. המלחמה חסמה את המפרץ הפרסי כאפיק ראשי לסיפוק צרכיה הכלכליים והאסטרטגיים של עיראק, וירדן היתה יכולה להציע צירוף של עורף אסטרטגי, ערוץ אספקה אלקטיווי (דרך נמל עקבה) וחוליית קישור מדינית עם ארצות הברית. היא לא דרשה מירדן הניתקות מן המוקדים האחרים – בוודאי לא ממצרים, שאף אחריה חיזר צאדם חוסין, אך גם לא מסוריה, אויבתו המושבעת שהזדהתה עם איראן. גם סוריה נקלעה בשנות השמונים למצב שהוביל את

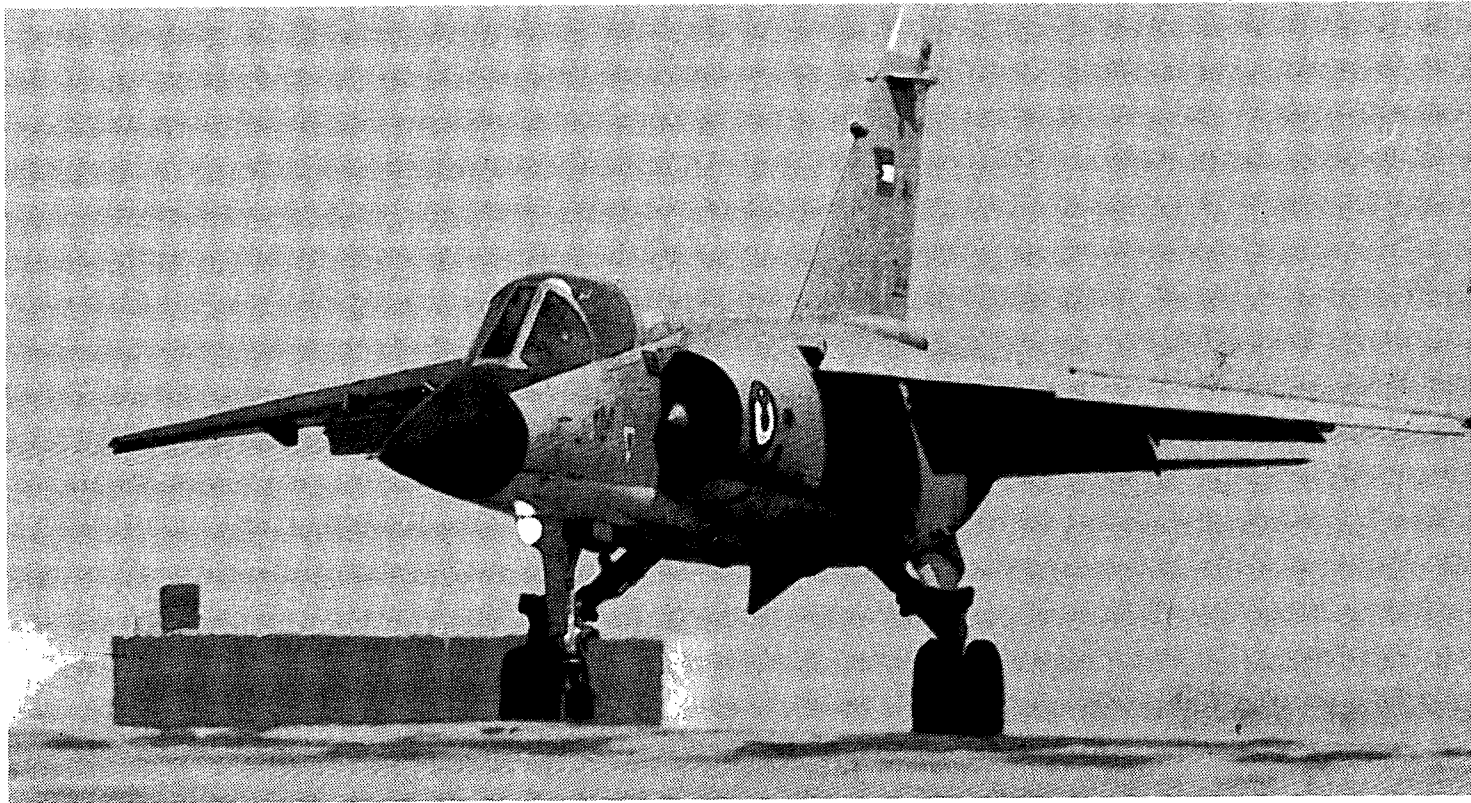

הובלת נפט בכביש המוביל מעקבה לבגדד – פירצה שטרם נסתמה

המערב (בעיקר ארה"ב, ובמידת מה – בריטניה) ואל העולם הערבי. הצורך של סוריה לא היה אולי חשוב כמו זה שהיה למצרים, או דוחק כמו זה שהיה לעיראק, אך ירדן לא הציגה, בתמורה לנכונותה לשתף פעולה בהקשר זה, תביעות שאסד התקשה לעמוד בהן, וסוריה ממילא לא ראתה באותם הימים צורך דוחק או אפשרות מפתה לחתור תחת משטרו של חוסיין. נוסף לכך ניטרל שיתוף הפעולה ביניהם את תמיכתו של חוסיין באופוזיציה של האחים המוסלמים בסוריה עצמה ואת מעורבותו, השלילית מבחינת סוריה, במשבר הלבנוני.

המצוקה של אש"ף, שדחפה את ערפאת לזרועותיו של המלך, היא אולי המקרה המעניין מבין הארבעה. למצריים, לעיראק ולסוריה היה אינטרס בשיתוף פעולה עם ירדן, אך אף אחת מהן לא סיכנה אינטרס חיוני, או אפילו מרכיב חשוב של הצרכים הלאומיים שלה. אש"ף, לעומת

אסד, בין היתר, להיזקק לשירותיה של ירדן. סוריה איבדה בתקופה זו הרבה מאוד מהשפעתה על הציבור הפוליטי הערבי, ומיכולת המניפולציה, שאיפשרה לה בעשורים קודמים לנהל מדיניות אופנסיווית בזירה הערבית; היא נדחקה לשוליה, במידה ששחקה אפילו את כושר הווטו, שהניב בעבר פירות רבים כל-כך. אסד ראה בכיליון עיניים איך מצרים משקמת בהדרגה את מעמדה בזירה הזו, למרות צמידותה לאסטרטגיה שהתוו סאדאת ומובארכ ביחסים עם ישראל; הוא חזה בבעתה כיצד מצליח אויבו המושבע צדאם חוסיין, חרף שגיאותיו וכישלונותיו, לרתום את הפונציאל העיראקי לשאיפותיו ולהפוך את ארצו למעצמה אזורית מן המעלה הראשונה. תמיכתו של אסד באיראן, שהתחייבה מחששותיו מפני כוחה העולה של עיראק, בודדו את סוריה במערכת הבינערבית, שהתפקדה, מרצון או מאונס, עם הערבים נגד האיראנים.

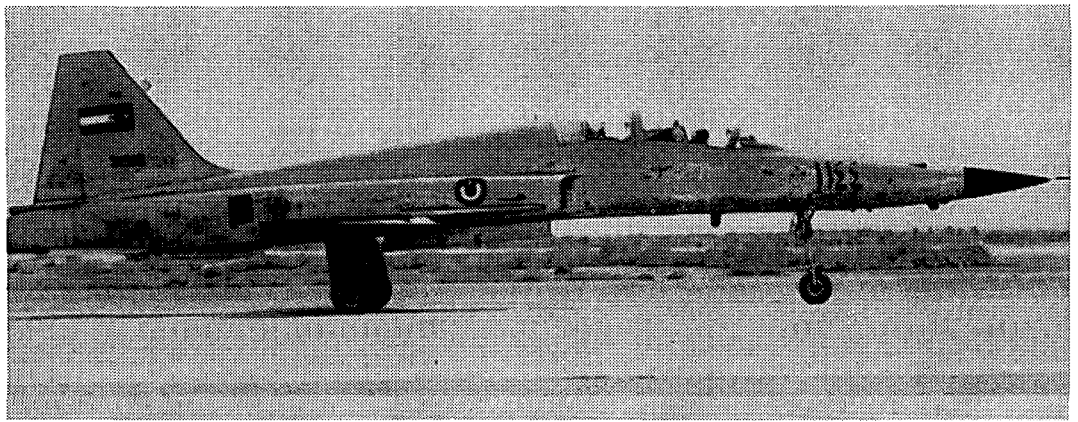

מיראג' F-16 של חיל האוויר הירדני, ממריא מבסיסו באזרק

זאת, מצא עצמו בדילמה שמשני עבריה ארבו לו סכנות חמורות ואולי אף קיומיות. אחרי מלחמת לבנון התבררה לאש"ף, יותר מאי פעם, הן תלותו במדיניות האמריקנית והן תפיסתו העוינת של הנשיא רייגן. בתנאים אלה הופיעה במלוא חומרתה הסכנה שארצות-הברית וישראל ינסו להסדיר את העניין הפלסטיני עם ירדן, על חשבון אש"ף, בימי חולשתה ומצוקתה של התנועה הלאומית הפלסטינית. הברירה של ערפאת היתה בהסדר כזה, מבלי יכולת להכשילו, או לקנות, בכל מחיר מניה וביה,

באותן שנים, איבד אסד הרבה ממעמדו גם בזירה העולמית. מעורבותו בטרור האזורי והעולמי נחשפה, ובמקום מדיניות של פיוס שאפיינה כל כך את קרטור ואת הקהילה האירופית, מצא עצמו ניצב מול רייגן ותאצ'ר, בעמדת מיקוח נחותה. בעולם הערבי ובזירה העולמית קרה לאסד הגרוע מכל – ניתן היה כמעט להתעלם מסוריה, בהנחה שאין תועלת בשיתוף הפעולה עמה והיא אינה מסוגלת לגרום אלא נזק מועט.

בשפל הזה היה אסד זקוק לחוסיין כערוץ פתוח אל

NORTHROP-F5 בבסיס HS, סמוך לגבול סוריה-עיראק

בעמאן; היא הביאה, לראשונה לאחר המשבר הממושך שפקד את המערכת הבינערבית בשנות השמונים, בכפיפה אחת את רוב מנהיגי הליגה ואף בישרה את שובה של מצרים, בתנאים שלה, אל הקולקטיב הערבי. כבר כמה שבועות אח"כ התגלו הסימנים הראשונים שהעידו כי הצלחתו של חוסין בירדן עצמה והרבה מעבר לתחומיה, עלולה לפנות את מקומה לאובדן הנכס הפלסטיני, ולאיום על המשטר, ואף על עצם קיומה של ממלכתו במתכונתה המוכרת.

התהליכים שמוטטו את הישגיו המרשימים של המלך מאמצע שנות השמונים, היו רובם ככולם, מחוץ לשליטתו. חוסין הטיב לתמרן ולנצל הזדמנויות של ממש וקוניונקטורות חולפות, אך ירדן היתה חסרה את המשקל הסגולי כדי להשפיע במידה מכרעת על גורמי היסוד. מבין הגורמים הלל ראוי להתמקד בארבעה: בגורם הכלכלי, בשאלה הפלסטינית, ביסוד האסלמי הפונדמנטליסטי ובמשבר שחולל צאדם חוסין.

הראשון שהטיל את צילו על סיפור ההצלחה של חוסין היה המשבר הכלכלי. זה החל עם הירידה הריאלית (ואף הנומינאלית) במחירי הנפט במהלך שנות השמונים, והתבטא, בשלב ראשון, בדילול תמיכתן של מדינות המפרץ ובהצטמקות כוח העבודה הירדני והפלסטיני, שהועסק שם. אלה השפיעו על המשק והחברה בירדן בתחומים שונים; צומצמו עד מאוד העברות הכספיים של אזרחי ירדן שעבדו במדינות הנפט למשפחותיהם בירדן; עובדים שנפלטו מן המפרץ חזרו לירדן ולא מצאו בה תעסוקה מתאימה; עובדים שנהגו לצאת למפרץ מירדן, ואף מן הגדה המערבית, בשנות הגאות, נותרו בירדן בשנות השפל, והגבירו את האבטלה במשק הירדני הקטן. ירדן הצליחה בשלב ראשון להתמודד עם הקשיים הללו, כיוון שהשותפות עם עיראק במהלך מלחמתה של האחרונה עם איראן פיצתה במידה רבה על ההפסדים שנבעו מירידת מחירי הנפט. כאשר הסתיימה המלחמה היה, על כן, השבר גדול שבעתיים.

על רקע המשבר הכלכלי, האבטלה והמצוקה החברתית שנוצרה בעקבותיהם, קיבלה תופעה אחרת תנופה

כרטיס כניסה שישותף את אש"ף בתהליך ההסדר. ערפאת בחר באפשרות השנייה (מתוך כוונה להשתלט על ההסדר מבפנים בשלב מאוחר יותר), ואכן שילם מחיר מופקע, שהיה כרוך בלגיטימציה למעמדה המרכזי של ירדן בשאלה הפלסטינית ובשאלת גורלה של הגדה המערבית.

הנכס העיקרי של המדיניות המורכבת הזו, היה היכולת לקיים את כל מרכיביה בעת ובעונה אחת. חוסין הצליח להציב עצמו, בעזרת מצרים, בלב המחנה הערבי שעליו השליכה ארה"ב את יהבה; בה בעת השכיל לנטרל את הסכנה המתמדת מצד סוריה, ע"י פיוסו של אסד מצד אחד, ועל ידי התקשרותו עם צאדם חוסין מצד שני; במקביל הצליח להיבנות כלכלית ואסטרטגית מקשריו עם עיראק. בלי לפגוע ביחסיו עם שני המוקדים הראדיקליים של העולם הערבי – סוריה ועיראק – שחק חוסין את נוסחאת רבאט, והציב שוב את ירדן כאחד הגורמים הלגיטימיים בייצוג הפלסטינים.

חשוב לא פחות מכל אלה – מעמדו המיוחד של המלך בצמתי הזירה הערבית והעולמית חיזק את מעמדו מבית. לא רק שהגורמים הערבים השונים שהיו זקוקים לחוסין נמנעו מלהפעיל את חסדיהם בירדן פנימה נגד המשטר; כאשר חוסין יוצא ובא כאורח רצוי בכל הבירות העיקריות של העולם הערבי, לעיתים קרובות – היחיד המקיים קשרים עם כולם, אין השעה כשרה לגייס נגדו בעמאן ובאירביד את אויביו המסורתיים ואת מתנגדיר בכוח. אפילו בשכם ובחברון הקשה המעמד החדש של המלך על אויביו ונתן תקווה צנועה לאלה שרצו ביקרו. לא רק המצוקות הפוליטיות שוככו. מעמדו המיוחד של המלך בזירה הערבית איפשר לו להתמודד גם עם המצוקות הכלכליות: הקשר עם עיראק הביא לפריחה יחסית בירדן, לרבות זו הכרוכה בסחר הטרנזיט (במיוחד בקרב נאמניו של המלך, בין שבטי הדרום); גם הסיוע ממדינות הנפט לא הצטמצם באותו שלב במידה שהתחייבה מירידת המחירים.

כאשר חגג חוסין את מעמדה החדש של ארצו, בוועידת הפסגה בעמאן, כבר החלו המהלכים שמוטטו לבסוף את הישגיו. וועידת הפסגה בנובמבר 1987 כונסה, לראשונה,

מסוכנת. במדינות ערב הופיע בשנות השמונים גל נוסף של מגמות פונדמנטליסטיות, מן הסוג הפוקד חלקים שונים של העולם המוסלמי מידי פעם, בעיקר בעיתות מצוקה. הופעתה המחודשת של מגמה לאטנטית זו, היתה קשורה בעלייתו של חומייני ובכינון המדינה המוסלמית באיראן; אך נראה שההסבר העיקרי להתמדתה ולהתחזקותה של מגמה זו גם בקרב הסונים ולמרות שהמהפכה האיראנית לא הגשימה את התקוות שניתלו בה, היא העובדה שהאידיאולוגיות החילוניות והמערביות, שהבטיחו למוסלמים באזור מזרח למצוקותיהם הסטרוקטורליות, הכזיבו והותירו חלקים נרחבים של הציבור הערבי במבוי סתום, הן ברמת איכות החיים של הפרט, והן ברמת השאיפות הקולקטיביות של הציבור כולו. שוב הסתבר, כמו בשעות מבחן בעבר, כי קריאתו של האסלם מעוררת הדים ברבדים עמוקים של תודעת בני האזור, בעוד שהאידיאולוגיות המיובאות, לרבות המימד החילוני והמערבי של הרעיון הלאומי, אינן נקלטות, בדרך כלל, אלא ברובד העליון של אותה תודעה.

בירדן נפגשו המשבר הכלכלי, המצוקה חברתית ברמת הפרט, ותחושת המבוי הסתום ברמה הקולקטיבית, ושימשו קרקע פורייה לחיזוקו הניכר של הגורם הפונדמנטליסטי. מה שאיפשר לגורם זה להתפתח היתה, בין היתר, מדיניותו של המלך, שראה בחוגים האלה, בשלב מוקדם של התפתחותם, משקל נגד לגורמים הלאומיים הפלסטינים ולשולחות של מגמות ראדיקליות אחרות (כגון הבעת' וקומוניסטים) שאיימו על משטרו. חוסין גם עשה בהם שימוש נגד יריביו החיצוניים (איפשר ל'אחים המוסלמים' לפעול מבסיסם בירדן ולסייע לאחיהם שנאבקו נגד אסד בסוריה). המלך נהג כך, מכיוון שהזרם המרכזי בקרב הגורמים הפונדמנטליסטיים לא יתייצב נגד משטרו, והעדיף להתחזק ולהכות שורש בחסותו של המשטר, תוך שמירה קפדנית על הקווים האדומים המקובלים של משטרת הביטחון.

על רקע זה, היו הגורמים הללו היחידים שהורשו לפעול בגלוי, במסגרת מאורגנת ורשמית, ולהקים רשת מרשימה של שירותי רווחה וחינוך. רשת זו שירתה בעיקר את הרבדים העניים של החברה, והבטיחה את אחיזתם של הגורמים הפונדמנטליסטיים בבסיס הרחב של האוכלוסייה. כאשר נערכו בחירות בנובמבר 1989, הסתבר כי מפעלי החינוך והרווחה, בצרוף ההטפה במסגדים, הנביטו על קרקע המצוקה האישית והקיבוצית, את הפרי הפוליטי המקווה – הגורמים הפונדמנטליסטיים יצאו מן הבחירות כגוש הגדול והמגובש ביותר בפרלמנט, ושנה אחר כך, בעיצומו של המשבר במפרץ הפרסי, הצליחו להעמיד מתוכם את יו"ר הפרלמנט, שדחק הצידה את מועמדו של המלך.

אתגר נוסף וחשוב שהוצב בפני המשטר בעמאן ערב משבר המפרץ היה, שוב, בעניין הפלסטיני. היקפו של האיום המחודש החל להסתמן זמן קצר לאחר פרוץ האינתיפאדה, כמה שבועות בלבד לאחר שהאופנסיווה הפוליטית של חוסין חגגה את ניצחונה בוועידת הפסגה

בעמאן. רק בהדרגה הסתברו למלך (כמו גם לישראל, לאש"ף ולפלסטינים בגדה, שהופתעו ממדיה והצלחותיה הראשוניות לא פחות ממנו) השלכותיו של המפנה שחל בציבור הפלסטיני בגדה, ועומקה של התמורה שחלה בציבור הפוליטי הערבי, כתוצאה ישירה או עקיפה מן האינתיפאדה. שמונה חודשים לאחר שפרצה, נתן המלך ביטוי דרמטי ללקח שלמד מן האינתיפאדה ולמסקנות המתבקשות מן הלקח הזה. הוא הבין כי מעמדו בגדה המערבית התמוטט, וכי עליו לנטוש, לשלב הקרוב, את שאיפותיו שם. מסקנה זו התחייבה מן ההכרה שמה שעמד על הפרק באותו שלב, לא היה הרחבת אחיזתו מערבה, אלא הגנת הגדה המזרחית מפני השפעתו הממאירה של הלקח הפוליטי המשכר שלמדו הפלסטינים בשלב הראשון של מאבקם עם ישראל בנוסחו החדש.

ניתוק הקשרים עם הגדה המערבית בסוף יולי 1988, הסיר לזמן מה את האיום המיידני על מעמדו של חוסין מעבר לנהר מזרחה, אך השפעתם המצטברת של התהליכים שחוללו את האינתיפאדה והשפעתם של דפוסי האינתיפאדה ולקחייה על הציבור הפלסטיני והגורמים הפונדמנטליסטיים בגדה המזרחית התגלו במלוא עוזם כאשר שיחרר צאדם חוסין את השד מן הבקבוק.

כדי להעריך את עומק המצוקה שאליה נקלע המלך חוסין בעקבות האתגר הנוכחי של צאדם חוסין, יש להתמקד בהצטברות מרכיביה השונים, מעבר לנטל המאפיין כל אחד מהם בנפרד, ולבחון את זיקת הגומלין המסוכנת שהתפתחה בין כמה מן המרכיבים האלה. המשבר הכלכלי הוליך למצוקה חברתית עמוקה ורחבת היקף, וחשף למסר הפונדמנטליסטי רבדים באוכלוסייה שספק אם היו נפתחים להקשיב למסר הזה אלמלא אותו משבר. המסרים הפונדמנטליסטיים והמצוקה הכלכלית והחברתית תרמו למגמה כללית של ראדיקליזציה, ששירתה גם גורמים פלסטינים ראדיקליים. במגמות הללו השתלבו גם אוירת חוסר המוצא שרווחה בקרב פלסטינים לפני האינתיפאדה; גם האופוריה וההשתכרות מן ההישגים הראשונים שלה; וגם תחושת המבוי הסתום בשלביה המאוחרים יותר.

האתגר של צאדם חוסין התיך את כל המגמות הללו – את התסכולים ואת המצוקות, את החרדות ואת הכמיהה לנקמה – למסה אחת של יורה רותחת והעניק לה כיוון ואויב מוגדרים; אך מעל לכל העניק לאלה החשים מדוכאים, תקווה אחת גדולה, המתמקדת ביורשו המודרני של צלאח אל-דין, אשר יביא את הגאולה. המסר הזה של צאדם חוסין אינו מיוחד לתושבי ירדן – הוא נקלט היטב בקרב ערבים בכל רחבי האזור, לרבות במדינות שמשטריהן התפקדו בקואליציה הניצבת מול עיראק; הוא עורר הזדהות מיוחדת בקרב פלסטינים באשר הם, לרבות אזרחיה הערביים של ישראל.

מה שמיוחד בתחום זה את ירדן הוא צירוף של ארבעה מרכיבים – משקלו של הגורם הפלסטיני באוכלוסייה, התעצמותו של הציבור הפונדמנטליסטי, המצוקה הכלכלית-חברתית ומעל לכל – חולשתו של המשטר

ורגישותו המיוחדת למצבים מסוג זה שאליו נקלע עתה. כל אחד מן המרכיבים הללו מצוי גם במדינות אחרות (לעיתים חמור המצב באחד התחומים מזה הקיים בירדן), אך צירופם הוא המכתיב למלך את מדיניותו ואת מהלכיו. הגורם הפלסטיני נמנע שנים ארוכות מלהזדהות באופן פעיל עם מאבקם של אחיו שמעבר לנהר מערבה, במיוחד מאז הניסיון הטראומתי של מלחמת האזרחים בירדן ב־1970. הם נמנעו מכך בימים שבהם הובטח להם שיפור מתמיד (גם אם צנוע) ברמת החיים ובאיכותם, כאשר המשטר הפגין ביטחון עצמי ונחישות לעמוד על שלו, בשעה שלא היה להם בעל־ברית פנימי ומשענת חיצונית, ולפני שהאינתפאדה הציעה דפוס מפתה של פעילות פוליטית שסיכוייה מבוקרים. הפעם הצטברו תודעה פוליטית מחודדת יותר, תחושה של מבוי סתום, מצוקה

חוסין מלך ירדן

כלכלית חברתית, אובדן הביטחון העצמי של המשטר, בעל הברית הפונדמנטליסטי, המשענת העיראקית ומורשת האינתפאדה. צירוף כל אלה שינה את המאזן. הארגונים הפונדמנטליסטיים לא היו צריכים לשכנע את תומכיהם לצאת לרחובות: כמעט כל מי שקלט והפנים את המסר שלהם, חזקה עליו שיקבל בברכה את המשיח מבגדאד. המסר מלכתחילה אינו "דתי"־תאולוגי, אלא פוליטי, ועוסק בהשבת הסדר ההעולם שנשתבש על מכונו. בגירסתו הפשטנית, המדברת אל ההמונים, הוא מתמקד בעובדה שהאסלם ומאמיניו, שנועדו לאדנות ולגדולה, נדחקו להשפלה ולאובדן דרך. צאדם חוסין זכאי לתמיכה, מכיוון שמצא את הדרך להשיב להם את כבודם האבוד ולהעניש את עושקיהם. הגורמים הפלסטיניים והפונדמנטליסטיים שהפגינו בסערה גדולה את תמיכתם בצאדם חוסין, את איבתם

לארצות הברית ולישראל ואת התייצבותם במחנה הראדיקלי בכל העניינים שהמאבק במפרץ מייצג, לא חתרו להתעמת עם המשטר או לנצל את ההפגנות כדי להפילו. אלה גם אלה מעדיפים בשלב זה לפעול ברשותו של חוסין, ולכאורה בחסותו, כל עוד המשטר מניח להם לגייס המונים למאבקם, וכל עוד הוא מזדהה עם המסר שלהם, לפחות מן השפה ולחוץ. אלה גם אלה נזהרים מאוד שלא לאבד שליטה בתנאים הקיימים של התלהבות המונית; אנשי הזרם המרכזי (להבדיל מקנאים בקצות המחנה) אינם מעודדים כנראה את תומכיהם לדחוק את המשטר בתחומים שאין הוא יכול להרשות לעצמו לוותר בהם.

המלך נאלץ להיכנס להימור מסוכן, מסוכן אף בסטנדרטים הגבוהים שהציב הוא עצמו לשלטון. את תמציתה של האסטרטגיה שלו אפשר להגדיר: "אם אינך יכול להביסם – העמד פנים שאתה מצטרף אליהם, עד יעבור זעם". האילוצים העיקריים המכתיבים את מהלכיו הם אילוצים פנימיים, למרות שניצבים בפניו גם איומים חיצוניים חמורים. למרות שלכושרו המדינאי של המלך יש משקל רב, הרי תוצאותיו של ההימור הזה תלויות בעיקר בעניינים שמחוץ לתחומי השליטה של חוסין, ובראשם מידת הצלחתו או כישלונו של צאדם חוסין. עניין זה והשלכותיו בירדן לא רק יחרצו את גורלו של המשטר וראשיו, אלא ישפיעו במידה מרחיקת לכת על גורל האזור ועל מעמדה של ישראל.

האסטרטגיה שהוזכרה אינה חדשה. המלך אימץ אותה במהלך עשרות שנות שלטונו שוב ושוב – בתקופה שבה דרך כוכבו של נאצר, בעת שאש"ף שבה את דימונו של הציבור הפוליטי ורמס את הריבונות הירדנית, בימים שבהם חתר חוסין לפייס את אסד, וגם כאשר הצטרף למקהלת מוקיעיו של סאדאת אחרי קמפ דווייד. בדרך כלל יצא מכך בשלום, גם אם שילם מחיר גבוה; לפעמים יצא בעור שינוי; בכל המקרים עמד במבחן העיקרי – הוא שרד בניגוד לציפיותיהם של רבים וטובים.

אין כל ספק שגם הפעם מתפלל המלך בליבו להיפך הגמור של מה שפיו אומר בפומבי. צאדם חוסין מייצג את האנטי־תזה של מה שדרוש לירדן ולמשטר הנהוג בה. אם לא יובס ויושפל, תהיה עמאן, במקרה הטוב, שלוחה צייתנית של בגדאד, ובמקרה הטוב־פחות לא תתקיים כמדינה ריבונית אפילו להלכה. המלך יכול לתפקד כבובה זמן קצר עד יעבור זעם, אך הצלחה מתמשכת של צאדם מאיימת להפוך מצב כזה למציאות של קבע.

חוסין עבר שוב ושוב חוויות מסוג זה בדיוק. באמצע שנות החמישים היתה תבוסה משפילה של נאצר בעימות עם בריטניה וצרפת בתעלת סואץ מסלקת את האיום המסוכן, אולי החמור ביותר שקם אי פעם לירדן ולמשטרו החדש והרופף. בפומבי נאלץ, כמובן, להתייצב בחזית אחת עם משיחם של הערבים הגאים נגד אויביהם. ב־1967 הבין היטב כי האופוריה הערבית לקראת עימות עם ישראל עלולה לצאת מכלל שליטה ולהולך בפועל למלחמה כזו, על תוצאותיה הרסניות. חוסין נאלץ לא

עלולה לפלוש לירדן, או לכפות עליה "להזמין" כמה דוויזיות אל תוך שטחה; אך לו היה זה האיום העיקרי, היה המלך יכול להסתמך על השפעת ההרתעה הישראלית ואולי לצפות למעורבות אמריקנית (ואפילו מצרית וסורית) כדי להתמודד עם האיום הזה (בתאום אסטרטגי נאות עם ישראל וארה"ב אפשר למנוע את הפיכתה של ירדן בהקשר זה לשדה קרב). נוסף לכך קשה להניח, מסיבות אסטרטגיות ופוליטיות מובנות, שצאדם היה בוחר לפתוח חזית נוספת בירדן, זמן קצר לאחר שהוא עצמו הבין כנראה כי נגס בכווית יותר ממה שהוא מסוגל לבלוע, כאשר ארצות הברית מגייסת מאות אלפי חיילים נגדו ומעמידה קואליציה ערבית מרשימה לצידה.

את חרדותיו של חוסין מפני האיום החיצוני הזה, קשה להעמיד מול המחיר הכבד שכבר שילם בפועל על תמיכתו המאולצת בצאדם חוסין: ניכור אמריקני ואירופי, אובדן התמיכה הכלכלית של ערב הסעודית ומדינות המפרץ ושל ארצות הברית, שבירת הברית המדינית עם מצרים והסתכנות בהידרדרות ביחסים עם ישראל; נוסף לכך וחמור מכל – סכנת אובדן השליטה של הזרם המרכזי על הגורמים הראדיקליים, והיסחפות של הציבור התומך בהם, באופן שיכפה על המשטר עימותים מסוכנים (למשל – בעקבות פעולות חוזרות ונשנות של גורמים ראדיקליים נגד ישראל). ספק גדול אם חוסין היה נכון לשלם מחיר כזה תמורת סיכולו של איום מוגבל (פעולה עיראקית ישירה) שניתן להתמודד עמה בהצלחה. ניסיונו הממושך של המלך לימד אותו כי סיכונים חמורים עד כדי הימור בגורל הממלכה, ראוי ליטול רק כאשר על הכף שמנגד עומד איום גדול עוד יותר, מופלג בחומרתו, שאין למשטר כל דרך בתי-סיכוי להתמודד עימו.

איום כזה משלב, בדרך כלל, אתגר פנימי וחיצוני למשטר, כאשר מרכז הכובד הוא באתגר הפנימי. כך היה בימי הזוהר של התנועה המשיחית הנאצרית, כך היה ערב מלחמת ששת הימים וגם בסוף שנות השישים, כאשר אש"ף התבסס בירדן על חשבון ריבונותו של השטר; כאלה הם פני הדברים גם במשבר הנוכחי.

המלך ונאמניו יודעים היטב כי החזית הקשה ביותר היא הפנים. המצוקה המשולבת – הפוליטית, הכלכלית והחברתית – היא כה עמוקה וההשתכרות מן המסר של צאדם חוסין כה אותנטית ומקיפה, שאין למשטר ברירה אלא להיסחף עם ההמון. הברירה היא, מניה וביה, בין היסחפות עם הגל העכור הזה, למרות סכנותיה החמורות, לבין הישטפות וטביעה. מאות האלפים שביטאו בפומבי את הזדהותם עם צאדם חוסין ורבות המתנדבים שהציעו את שירותיהם לעיראק, מפנים בשלב זה את כל האנרגיה האצורה בהם לתביעה לאבד ולהרוס את ישראל ואת מנהיגי ארצות הברית, ערב הסעודית ומצרים. הברירה היא בין קריאות "מוות לישראל, מוות לבוש", לבין צירוף שמו של המלך לרשימה הזו. הביטוי האופרטיבי לאיבתם של ההמונים לישראל ולאמריקה מתמצה בשריפת דגלים ובובות, אם יצורף המלך לרשימה, יהיו גם ביטויים אופרטיביים אחרים.

רק להעמיד פנים שהוא תומך במהלכים של מצרים לקראת מלחמה כזו, אלא אף העמיד את צבאו תחת פיקוד מצרי, נגרר להשתתף במלחמה עצמה, ונאלץ לשלם את עיקר מחירה. בסוף אותו עשור היה אנוס להעמיד פנים שהוא מזדהה עם מאבקו של אש"ף, ומשלים ברצון עם מהלכיו של הארגון, למרות שאלה היו כרוכים באובדן נתחים חשובים מריבונותה של ירדן. בכל המוקדים הללו ראה את הסכנה הפנים-ערבית והפנים-ירדנית כחמורה אפילו מן המחיר המופלג ששילם תמורת כניעתו למגמה השלטת בדעת הקהל הכלל-ערבית ובקרב תומכיה הרבים בתחומי ירדן עצמה.

גם במקרה שלפנינו האילוץ העיקרי המרכיב את מדיניותו ואת מהלכיו של המלך בשלב הנוכחי הוא בתחום הפנימי. אמנם קיים גם איום חיצוני – עיראק

המלך החייל

האזור בעקבות האתגר שהציב צדאם חוסין. אם צדאם חוסין יושפל, והאיום שהציב על הסדר הקיים באזור ומעבר לו יוסר, ינסה המלך (אם ישרוד עד אז) לשוב אל מקומו הטבעי במערכת האזורית והעולמית – עם מצרים, לצד ארצות הברית ותוך הבנה שקטה עם ישראל, נגד הגורמים הראדיקליים באזור, השואפים לשנות את המצב הקיים מיסודו. תבוסה של עיראק תדכא את התקוות של רוב תומכיה בירדן; הדעת נותנת כי דיכוי התקווה יעביר מן העולם, באותו שלב, את הצירוף הקטלני בין תיסכול גדול לבין תקווה גדולה, שהזין את התופעה ההמונית שעמה התקשה המשטר הירדני להתמודד בשלב הקודם. הטרנספורמציה מתסכול קשה לייאוש גמור אולי תקצין את עמדותיו ואת פעולותיו של מיעוט ראדיקלי במיוחד מקרבם, אך זוהי בעיה מן הסוג שגורמי הביטחון הירדנים מוכשרים היטב לטפל בה.

המלך חוסין ויאסר ערפאת בעמאן

אם לא יושפל צדאם חוסין, יהיה המצב שונה מן הקצה אל הקצה וגורלה של ירדן ייגזר, קרוב לוודאי, לשבט. יש להדגיש כי כל תוצאה, לרבות תבוסה צבאית של עיראק, שאינה כרוכה בהשפלה כזו, עלולה להחשב ניצחון, בלי קשר למספר האבדות בנפש או לנזק החומרי שייגרם; הדבר נכון שבעתיים, אם יושג "פתרון מדיני", אפילו כזה הכרוך בהסתלקותו של צדאם מכווית. שום מידה של וירטואוזיות פוליטית לא תוכל אז להציל את חוסין ומשטרו. במקרה הטוב ביותר יוכל להפוך לבובה עיראקית – לא העמדת פנים, כהוראת שעה עד יחלוף זעם, אלא אובדן הריבונות הירדנית, וחוסין יודע היטב כי גם משטרים בעייתיים פחות מזה הירדני לא יעמדו בכך. במצב כזה ספק אם אפילו מפלה עיראקית כעבור שנים ארוכות, והתאוששות ירדנית שתבוא, אולי, בעקבותיה, לא יוכלו להתמודד עם מורשת החידלון הפוליטי שיתיר בירדן הישג מרחיק-לכת ומתמשך

מול אתגר בהיקף כזה אין שירותי הביטחון יכולים לעמוד. לא מדובר בהתארגנות חשאית של כמה מאובי המשטר, המסכנים את הישגיו ואת שלותו של הציבור הרחב. מדובר ברגש המניע מאות אלפים, ביניהם גם כאלה שהם בשר מבשרו של המשטר. אפילו העימות המקיף והטראומתי ביותר – בספטמבר "השחור" 1970 – היה מצומצם לאינ-שיעור, וממוקד בגורם שניתן להציגו כזר (לא הפלסטינים בגדה המזרחית, רובם ככולם, אלא אש"ף ותומכיו). מאבקם של גורמי הביטחון אינו יכול להתמקד בהכונה חיצונית, או בגורמי הסתה מוגדרים מבית, כיוון שהרגש המוציא את המפגינים אל הרחובות הוא אותנטי וביטוי הפומבי אינו תלוי בעיקר בפעילים מגויסים. צדאם חוסין אינו צריך להפעיל ישירות את המפגינים. כל שהוא צריך לעשות בהקשר זה, הוא למשיך ולהיות צדאם חוסין. המטיפים במסגדים ופעילי הארגונים הפונדמנטליסטיים אינם יוצרים את האקסטזה, אם כי הם מארגנים ומתעלים אותה.

ספק אם דיכוי, זמני בהכרח, של הביטויים הפומביים של הרגשות הללו יועיל בשלב זה. ייתכן אפילו שעדיף לתת להם פורקן, כל עוד אין להם ביטוי אופרטיבי מוסוכן. השאלה היא ממילא אקדמית, כיון שהמלך ומשטרו אינם מתכוונים לנהוג כך, בעיקר משום שאינם מסוגלים, וכנראה גם משום שלדעתם אינם חייבים לעשות זאת בשלב זה.

גם אם אין המלך שועה לבעלי בריתו הטבעיים – מצרים, ארה"ב וישראל – המטיפים לו לנהוג אחרת, אין הוא יכול להרשות לעצמו להתעלם מהם. כמי שיודע היטב עד כמה קשה למדינה כירדן למצוא בעלי ברית טבעיים טובים כל כך, הוא גם אינו רוצה להתעלם מהם, והוא טורח הרבה לשכנעם כי בסופו של חשבון הוא נוהג נכון גם מבחינתו ואפילו מבחינת האינטרסים שלהם עצמם. המסר של המלך פשוט – אם ייצא בשלב זה לעימות עם הגורמים בממלכתו הרואים בצדאם חוסין את מושיע הערבים והאסלאם, ספק גדול אם ישרוד; מבחינתם של מצרים, ארצות הברית וישראל, כל אלטרנטיווה למשטר הנוכחי גרועה לאין שיעור, אפילו ממלך הנאלץ להעמיד פנים שהוא מזדהה עם עיראק, להגיש לה סיוע שולי בחשיבותו ולהניח לתומכיו של צדאם בממלכה לבטא את רגשותיהם.

נראה כי מובארכ, בוש ושמיד מתוסכלים וכועסים על מהלכיו של חוסין, חוששים מהאפשרות שמדיניותו המבוקרת תצא מכלל שליטה, אך מבינים את המסר של המלך ומשלימים באי רצון עם ההיגיון העומד ביסודו. המדינה היחידה בקטגוריה הזו שהענישה אותו בפועל, במהלך שקשה להבין את תועלתו בהקשר הכולל, היא ערב הסעודית, שתרמה בצעדיה במידה ניכרת להחמרת המצוקה הכלכלית בירדן.

הכל יודעים – המלך ונאמניו, בעלי בריתו הטבעיים ואויבי המשטר מבית ומחוץ – כי גורלה של ירדן בעקבות המשבר הנוכחי ייחרץ בידי גורמים הנמצאים מחוץ לשליטתה. החשוב שבין הגורמים הללו הוא דמותו של

המלך חוסיין בחברת חוסני מוברכ וצדאם חוסיין

הצרה בגולן, קל וחומר היערכות כוללת יותר, המקיפה גם את עיראק וכוללת את הגיבוי הסעודי.

ירדן ההופכת, מרצון או מאונס, לשלוחה אסטרטגית של עיראק וסוריה, מציבה, אם כן, בפני ישראל איום קיומי מניה וביה. מדובר לא רק בהיערכות כוחותיה של "חזית מזרחית" על אדמתה, אלא בהשלכותיה של הערכות כזו על מצרים. האסטרטגיה שבה דבקה מצרים ביחסיה עם ישראל זה למעלה מעשור שנים – השלום, מבוססת על ההנחה כי אין לערבים אופציה צבאית מבטיחה מול ישראל. זהו הרקע לאימוצה של אותה אסטרטגיה; חשוב מזה – רק על רקע זה ניתן היה לגייס הבנה לאותו מהלך חריג בעולם הערבי ובמידה רבה אף במצרים עצמה. חזית מזרחית הנערכת בירדן, משמיטה את המרכיב החיוני הזה, והדעת נותנת שבלעדיו תצרך מצרים, במלואו או, לפחות, בחלקו, את משקלה הסגולי המכריע לאיום האסטרטגי על עצם קיומה של ישראל.

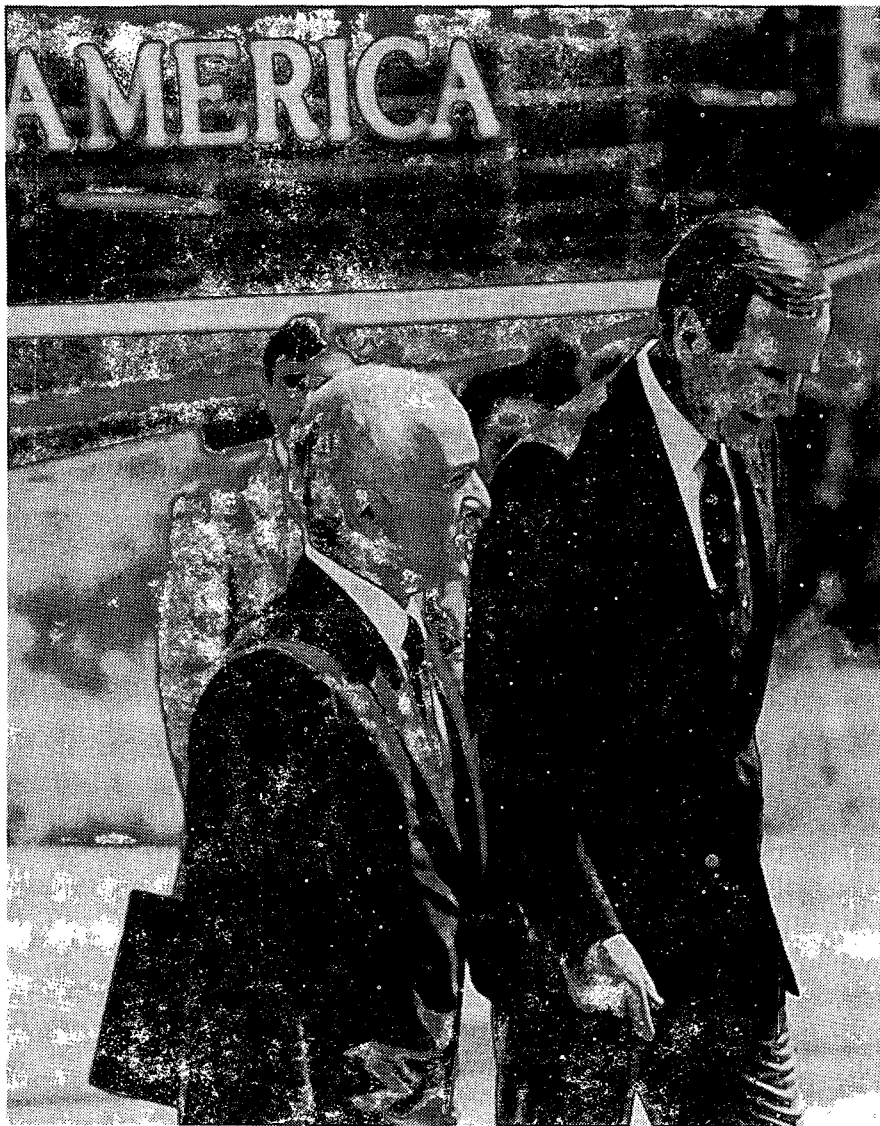
שאלת עמדתה ומעמדה של מצרים היא הגורם המכריע גם במרכיב השני – סיכויי ההסדר עם מדינות ערב. הצלחתו של צדאם חוסיין בממד המדיני, יהיה גם כישלונו של מובארכ. אם ניתן להשיג את מטרתיהם הצודקות של הערבים, ולהשיב למשפיליהם כגמולם, בכוח הזרוע ומיד – אין הצדקה לאסטרטגיה המדינית שהטיפה לגישה אבולוציונית וזהירה, תוך הכרה במיגבלותיהם של הערבים ובצורך בפשרה מכאיבה עם ישראל.

אם ייכשל צדאם חוסיין, צידקת האסטרטגיה של מובארכ תצא לאור וחוסיין יתאושש, לא ברור מתי יוכל

של צדאם חוסיין. הניסיון הלבנוני אינו מעודד תקוות מסוג זה.

הכרתו של חוסיין כי ההכרעה שתגזור את גורלה של ממלכתו ממילא אינה בתחום שליטתו, מחזקת עוד יותר את נטייתו להימנע ממבחן-כוח בשעה שלא הוכרע עדיין העניין העיקרי. גם מבחינה זו עדיף, מבחינתו, להמתין בתחושת דיכאון וחוסר אונים, מאשר להסתכן, בתנאים הקיימים, בכישלונו של צעד שעלול להיות צעדו האחרון. קשה להגזים בחשיבותו של המשבר במפרץ, תוצאותיו האפשריות והשלכותיו מרחיקות הלכת על האינטרסים הלאומיים של ישראל. לא כאן המקום לדון בשאלה זו בהיקפה הכולל, אך ניתן להמחיש את חשיבותו של הסוגיות העומדות על הפרק בהקשר זה, תוך התמקדות בהשלכות האפשריות על גורלה של ירדן. ראוי להתמקד בשלושה מרכיבים הקשורים ביניהם בזיקת-גומלין הדוקה – המימד האסטרטגי, סיכויי ההסדר עם מדינות ערב והשאלה הפלסטינית.

שאלת הצטרפותה של ירדן, מרצון או מאונס, לקואליציה מלחמתית, היתה ונתרה מרכיב קריטי בחשיבותו לביטחון ישראל; לנוכח התעצמותן חסרת התקדים של מדינות ערב, גדולה היום חשיבותה בהקשר זה מאשר אי פעם. סיכויי של איום אסטרטגי קיומי על מדינת ישראל להתמש, תלויים במידה מכרעת בהערכות כוחותיה של "חזית מזרחית" בשטחה של ירדן, מול "הבטן הרכה" של ישראל. אפילו כוחותיה של סוריה לבדה מאבדים הרבה מייעילותם ההתקפית כשהם ערוכים בחזית

המלך חוסין בחברת הנשיא בוש בארה"ב

מן המשבר בשלום, ואם ישוכנעו גם הפלסטינים בגדה המזרחית המצפים היום לניצחוננו של צדאם חוסין, כי מדובר במשיח-שקר שנכשל והיה עלול להוליך אף אותם לאבדון – יכולים הגורמים הפלסטינים הללו בממסד ובציבור הירדני לתת סיכוי טוב יותר לגורמים המפוכחים בקרב הפלסטינים ממערב לנהר להתגבש לגורם שיאפשר לפלסטינים הסדר עם ישראל. אם, לעומת זאת, יצליח צדאם חוסין (ואף אם ייכשל מאוחר מדי – לאחר שירדן במאפייניה המוכרים לא תהיה קיימת עוד ולא תוכל עוד להציע לפלסטינים האלה בגדה את תמיכתה בתחום זה), מציג הדבר לישראל חזות קשה, גם בתחום הסיכוי להתמודד בהצלחה עם השאלה הפלסטינית. אם מצרפים את שלושת המרכיבים – את המימד האסטרטגי, את סיכויי ההסדר עם מדינות ערב ואת השאלה הפלסטינית – ברור מדוע יש לישראל עניין חיוני בתוצאותיו של המשבר במפרץ. כאן נדונו רק ההיבטים הקשורים בירדן. כאשר בוחנים את התמונה כולה, על השלכותיה האזוריות והלאומיות – ברור העניין שבעתיים.

גורם ערבי נוסף להצטרף למגמה של הסדרי פשרה וחוזי שלום עם ישראל; אך ברור, לפחות, כי במקרה הזה יחתור המלך, הרוצה בכך מאוד, לממש את כוונתו, בעקבות התקדים של מצרים, אם רק יעריך שסכנותיה של מדיניות כזו אינן בלתי נסבלות. אם, לעומת זאת, יצליח צדאם, מובארכ יבודד והמלך, או מחליפו, יהיה לבובה – מכשיר בידיו של השליט היושב בבגדאד – אין בעולם הערבי כיום מועמד מבטיח יותר להפוך את התהליך שבו החל סאדאת, לדרך-המלך ביחסי ישראל ערב.

מעניין לעניין באותו עניין – גם גורלם של הפלסטינים וסיכויי ההסדר בינם לבין ישראל תלויים במידה רבה מאוד בתוצאות המשבר במפרץ ובגורלה של ירדן, הכרוך בתוצאותיו. הסיכוי היחיד להסדר כזה תלוי בהיוואשות הזרם המרכזי בקרב הפלסטינים מסיכויי החרבתה של ישראל ומן הסיכוי להכתיב לה את תנאי ההסדר. כל עוד מקוים הגורמים הקובעים בקרבם שצלאח אל-דין מבגדאד צועד אל עבר קרנייחיטין כדי להביס את צאצאי הצלבנים היושבים בציון, אין סיכוי שישלימו, כמצאות של קבע, עם המעט (בעיניהם) שגם הנדיבים בישראל נכונים לתת להם.

הסיכוי לעצב, לאחר תקופת ביניים ארוכה והתמקחות ממושכת, הסדר עם גורם פלסטיני שישלים עם פשרה היסטורית מכאיבה, תלוי, במידה רבה, במשטר בעמאן, ובגורם הפלסטיני בירדן. קשה לראות את התגבשותה של פשרה כזו, כל עוד מכתבים פליטי 1948 את מהלכיה של התנועה הלאומית הפלסטינית, במסגרת אש"ף, כפי שהוא כיום; הדבר נכון במיוחד בעת שהם מצליחים לשכנע גם את הגורמים המפוכחים יותר בציבור הפלסטיני כי לא אבדה תקוותם ל"שיבה" ול"שחרור פלסטיין" והם משליכים את יבם על צאדם חוסין ועל שכמותו. תיסכול גמור של התקווה להופעתו המחודשת של צלאח אל-דין במהרה בימיהם היא תנאי הכרחי (לא תנאי מספיק) להעמדת הגורמים המפוכחים הללו (הדעת נותנת – בעיקר מקרב תושבי הקבע של הגדה והרצועה ולא מקרב פליטי 1948) במרכז של תנועה לאומית פלסטינית שתהיה מסוגלת לחתור לפשרה היסטורית עם ישראל.

כל הגורמים העיקריים בזירה הפלסטינית, ובראשם אש"ף והמשטר בעמאן, יודעים היטב כי גורלן של הגדה המערבית והגדה המזרחית קשור באופן שאינו ניתן עוד לניתוק; מכאן שכל הסדר לשאלה הפלסטינית ממערב לנהר, יושפע במידה רבה ממה שיתרחש ממזרח לו. אם מדובר בהעברת מרכז הכובד מפליטי 1948 הביטוי המובהק ביותר של אש"ף במתכונתו הנוכחית – אל עבר הקבע של הגדה והרצועה, יש לפלסטינים שבירדן, במימסד ומחוצה לו, משקל מיוחד.

המשטר בעמאן, לרבות פלסטינים רבים המשולבים בו, איפשר לפלסטינים החיים מזרחה לירדן לנהל את חייהם במשך עשרות שנים על יסוד ההנחות המפוכחות שהוזכרו, ולהימנע, ברוב התקופה הנדונה, מן הטרגדיות שהמיטו על עצמם הפלסטינים ממערב לירדן, בלבנון ובמקומות אחרים בפזורה הפלסטינית. אם ייצא המשטר

חיל משלוח של כמה דיוויזיות עיראקיות ולאפשר למטוסים עיראקיים לפעול משדות תעופה ירדניים. התרחיש שהוזכר קודם, שבו המשטר הירדני עלול להתמוטט לחלוטין, או שעיראק תשלח ביוזמתה כוח לירדן, הוא למעשה רק וריאציה על התרחיש הנוכחי – ירדן קיימת אך מצויה בקשיים כפי שהמצב מוכר לנו. עיראק תתרום למלחמה, אם תפרוץ, חלק מכוחותיה (רבע או שליש) אבל תרומה כזו חשובה מאוד לצד הערבי. במיוחד טק"ק ומטוסים רבים עם טייסים מנוסים. במקרה שעיראק או כלל מדינות ערב יחליטו שהם יפעילו נשק כימי במלחמה עתידית, עיראק תתרום את חלקה ואת ניסיונה הרב. יש לקוות, כי תרומה כזו איננה הגורם שיביא מקבלי החלטות ערביים לכלל דעה כי מלחמה חדשה יש לה סיכויי הצלחה. כל זה אמור לגבי מלחמה מתוכננת ויזומה. במקרה משבר, הסלמה והידרדרות, מדינת ישראל ומדינות ערב תמצאנה את עצמן במלחמה בלי שמישהו שקל וחישוב כי מלחמה תשפר בהרבה את מצבו. הערכת היא כי עיראק תשתתף באופן משמעותי במלחמה אם תפרוץ, בין אם המלחמה יזומה על-ידי הערבים או היא תוצאה של הידרדרות ושורת אירועים בלתי מבוקרים.

צבא עיראק ואנחנו – מסקנות

עיראק של שנת 1990 ואילך היא עיראק חזקה יותר מאשר עיראק של שנת 1988, ובוודאי מאשר עיראק של שנת 1980. ברגע שעיראק פלשה לכווית, היא הביאה לכלל משבר חדש במזרח-התיכון, שאנו מקווים שאפשר לפתרו על-ידי לחץ מדיני וכלכלי. אם עיראק תובס בדרך פוליטית או צבאית, הרי תהיה תמונת-מצב אחרת. אם ימצא פתרון של פשרה, עיראק תמשיך להיות חזקה. אם הפתרון יהיה פתרון בדרך צבאית, האש יכולה להגיע גם אלינו.

להערכתנו, אם תיכפה עלינו מלחמה נצא ממנה מנצחים מבחינה צבאית. עם זאת, גם מלחמה המסתיימת בניצחון יש לה מחיר בחיי אנשים ובמשאבים. מכיוון שאין לנו אמביציות פוליטיות שאפשר להגשימן על-ידי מלחמה, אי-מלחמה עדיף על מלחמה. הדבר הרצוי לישראל הוא כי מלחמה לא תתרחש. עם שכנים כמו עיראק של צדאם חוסין, עראפאת וחוסין המלך ואסד, עלינו לנהוג בזהירות כדי לא להיגרר למלחמה כל עוד הדבר אפשרי. יש סיכוי כי נצליח לא להיגרר למלחמה, אך אם מנהיג עיראק יחשוב כי מלחמה כנגד ישראל תוריד אותו מן "העץ שעליו טיפס", הוא לא יהסס לנסות לחולל מלחמה כזאת. כדאי לנהוג כך שנדע כי עשינו את המירב כדי למנוע מלחמה. אך עלינו לדעת כי למרות כל מאמציינו, יתכן כי מה שכבר נעשה על-ידי עיראק או מה שהיא תעשה בעתיד הקרוב יביא את האש גם אלינו. אם זה יקרה, נשאר לנו רק לדאוג כי נצא מן המלחמה בניצחון צבאי, על מנת להשיג מצב מדיני טוב ככל האפשר.

אינו מבקש אלא לאבטח את שדות הנפט הסעודיים, ומומחים שונים המקורבים לפנטגון הודיעו שאין לארה"ב אפשרות לצאת בהתקפה יששיתית אלא בהתקפה אווירית בלבד. נראה שבמסווה זה מכינים האמריקנים את מתקפתם, הנועדת להכריע את צבא עיראק בכווית.

עיראק מנהלת גם היא לוחמה פסיכולוגית הנועדת להניא את האמריקאים מתקיפה כלשהי. הם מאיימים שישבו למתקפה אמריקנית בנשק כימי ובהפצצה של מרכזי אוכלוסיה בישראל, ויחסלו טייסים אמריקאים שייפלו לידיהם.

סיכום

עיראק נוקטת אסטרטגיה של מדינה במצור. יתרונותיה העיקריים הם צבא יבשתי חזק, קלף מיקוח בצורת כוויית, תמורה מסוימת בעולם הערבי, ואיום פסיכולוגי בהפצצה כוללת של מרכזי אוכלוסיה בישראל. ככל שעובר הזמן, מחזקת עיראק את ביצורה ומעמיקה אותם ומנסה ליצור סדקים בקואליציה של המדינות הצרות עליה. מרכז הכובד של מגנתה נמצא בכוויית, בקצה ציר תחזוקה בודד של 120 ק"מ מבצרה, ומטרחה העיקרית לשמר בידיה את היתרונות שהפיקה מכיבוש כוויית ומסיפוחה. ארה"ב נוקטת אסטרטגיה של "הידוק הטבעת", ובה בעת מכינה מכה מכריעה להשגת מטרתיה, שהן שחרור כוויית, החזרת הממשל הלגיטימי לכוויית ואבטחת נתיבי הנפט למדינות המפרץ. לשם כך היה עליה לרכז כוח של תשע דיוויזיות – 400 אלף חיילים בשלושה גייסות – שני גייסות יבשתיים וגייס מרינס. בד בבד היה עליה לפרוס את הסד"כ האווירי של חיל האוויר התשיעי, ואת כוחותיה בים. עד לגמר צבירת הכוח היה עליה להרוויח זמן על-ידי הונאה ולוחמה פסיכולוגית, ולהצהיר לשם כך על מכה אווירית. מרגע שייגמר שלב צבירת הכוח ותונח התשתית התחזוקתית לכוח, יהיו האמריקאים מוכנים להנחתת המכה המוחצת. בהתחשב גם בתנאי מזג האוויר, יש להניח שהמכה הזו תונחת על פי החלטת מועצת הבטחון – בתנאי שצדאם לא יתקוף ראשון וישבש את היערכותם של הכוחות האמריקנים.

הערות

1. צבא עיראק במלחמת יום הכיפורים, מערכות, ת"א, 1986 עמ' 37.
2. הנשיא בוש בנאום מה-8 באוגוסט 1990.
3. תודאון מס' 7, מפח"ש ענף תוד"א, ספטמבר 1989 עמ' 5.
4. תודאון מס' 7 עמ' 34.
5. David Easby, Charles Kamps, Armies of the NATO Central Fronts, London, Jane's, 1985, p. 458.
6. קולונל פלצ'ר וייר, "הדיוויזיה המוטסת והתפיסה האסטרטגית", צקלון מס' 6 (כוחות מוטסים), עמ' 35.
7. Easby and Kamps, ibid p. 461.
8. יומן מקניל-לרר מה-16 באוגוסט.
9. Easby and Kamps, ibid, p. 462.
10. רוברט ד. היינל, ניצחון בשיא הגאות, מערכות, ת"א, 1980, עמ' 144.
11. John A. Adams, Balancing Strategic and Tactical Capability Military Review, August 1988.
12. אל"מ בני מיכלסון, המתקפה, הרצאה להשתלמות מפקדים בכירים, פברואר 1990, עמ' 6.